

INHOUD

Inleiding: Tocqueville, profeet van het onbehagen	7
1 Dat nooit weer	21
2 Kijken in de spiegel van Amerika	32
3 De nieuwe mens	44
4 Waarnemer en politicus	54
5 Historicus en arts	60
6 Tocqueville en wij. Drie voorbeelden	70
Noten	87
Verder lezen	93

INLEIDING

Tocqueville, profeet van het onbehagen

Ruim tien jaar geleden kwam ik voor het eerst in aanraking met het werk van Alexis de Tocqueville (1805-1859). De naam Tocqueville – je moet dus Tocqueville zeggen, De Tocqueville alleen in combinatie met de voornaam – zei me niet veel. Hij was vanuit de verte een Franse filosoof in het rijtje Voltaire, Rousseau en Montesquieu. Alleen het woord filosoof schrok al af, die Tocqueville zou wel moeilijk te begrijpen zijn. In Nederland was er in die tijd ook nog niets van hem vertaald, behalve een bloemlezing die bij een niet al te bekende uitgever¹ was verschenen.

Maar toen ik min of meer bij toeval die bloemlezing had gelezen, en daarbovenop de mooie biografie die de Britse Tocqueville-kenner, journalist en amerikanist Hugh Brogan in 2006 publiceerde, was ik meteen en ook definitief verkocht. Tocqueville lezen bleek het tegendeel te zijn van gezwoeg; zijn werk is toegankelijk, elegant van compositie en stijl, en vooral is zijn thematiek bijna wonderlijk actueel.

Ruim honderdvijftig jaar geleden wist Tocqueville de gevoelens, de angsten en de verwachtingen van de westerse mens anno nu te verwoorden, in een taal die fris is en nog steeds direct aanspreekt. Die westerse mens is op zichzelf aangewezen en daarover tegelijk tevreden en ontevreden – tevreden omdat hij vrij is om zijn leven in te

richten, en om precies dezelfde reden ontevreden, omdat hij zelf zijn leven moet inrichten. Vandaar ook de diepe dubbelhartigheid over het openbaar bestuur, dat enerzijds permanent tekortschiet, en zich anderzijds veel te veel met het privéleven van iedereen bemoeit. Dat bestuur is zelf de spiegel van de burger – altijd angstig voor de toorn van de kiezer en dus geneigd hem aanhoudend tegemoet te komen, en tegelijk op het barse en onbeschofte af waar het gaat om de strikte naleving van de eigen protocollen, voorschriften en regeltjes.

Tocqueville voorzag dat de combinatie van een hyper-individualistische samenleving en collectief democratisch bestuur een moeizame is. Aan de hand van Tocqueville kunnen we die raadselachtige uitdrukking van voormalig SCP-directeur Paul Schnabel begrijpen, ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.’ De vorm was anders, er bestond inderdaad geen Facebook en geen e-bestuur, en de uitdrukking was minder gehaast, maar de negentiende-eeuwers stonden grosso modo voor dezelfde problemen als wij nu. De tijd was inderdaad eenvoudiger, met als voordeel dat de blik helderder was. En misschien, waarschijnlijk durf ik te zeggen, werd er in de negentiende eeuw inderdaad beter nagedacht dan nu. Dat geldt niet voor de natuurwetenschappen, maar wel voor de onderwerpen waarmee Tocqueville zich bezighield en waarvoor wij nog altijd staan: hoe moeten wij samenleven, wat zijn de bronnen van gezag, en waarom zouden wij gehoorzamen?

Tocqueville zelf geeft ook een verklaring waarom er in zijn tijd beter werd nagedacht. Hij was een telg van een oud adellijk geslacht en een van de roepingen van de adel, naast het vechten, was van oudsher het openbaar bestuur. In de nieuwe democratische samenleving, zoals hij het

noemde, waar gelijkheid de dienst uitmaakt, is het bestuur een stiefkindje. De burgerij is bezig met zichzelf en met geld verdienen. Men heeft geen tijd en ook niet de hartstocht om zich te bekommeren om de politiek. Mensen als Tocqueville voelden die plicht nog wel, verdiepten zich erin, en bovendien was de adel vrijer in zijn denken omdat hij financieel onafhankelijk was van het oordeel van anderen. Tocqueville hoefde niemand stroop om de mond te smeren en kon zonder te vrezen voor politieke correctheid schrijven over de voor- en nadelen van de net als nu overheersende gelijkheidsgedachte.

Zijn fundamentele vragen komen steeds terug, maar niet op een abstracte manier die het gemakkelijk zou maken je schouders erover op te halen. Als je Tocqueville leest, begrijp je dat wij ons betrekkelijk comfortabele leven leiden, terwijl het toch gist en broeit in de samenleving. In zijn boek *Herinneringen*, dat een bijna journalistieke reportage is over de Revolutie van 1848 – Tocqueville zelf zit op dat moment in de Franse Tweede Kamer – beschrijft hij hoe buiten het oproer kraait, terwijl binnen ‘de volksvertegenwoordigers al hun vernuft aanspraken om te bedenken waarover ze van mening verschilden’. En, om meteen iets te laten zien van zijn stilistisch meesterschap: Tocqueville maakte een rake vergelijking met de toenmalige koning Louis-Philippe, die dacht dat hij geen gevaar te duchten had zolang hij de zaken op hun beloop liet. ‘Hij weigerde te geloven dat zijn huis in brand stond, omdat hij de sleutel nog in zijn zak had.’

Ik ben dus Tocquevilliaan, zoals een burgemeester me zei na afloop van een praatje over Tocqueville zoals ik dat wel eens houd. Tegenwoordig ben ik beslist niet meer de enige. Mijn doel is niet dat u na lezing van dit boekje ook Tocquevilliaan bent. Dat moet u zelf weten. Mijn doel is

dat u na lezing zin krijgt ook zelf een boek van Tocqueville ter hand te nemen, zonder schrik voor een moeilijke filosoof. Tocqueville wordt tegenwoordig in brede kring bewonderd, geciteerd en gelezen. Er is een beroemd fragment dat altijd weer wordt aangehaald om een betoog tegen de bedillerige overheid te ondersteunen. Ook de schrijver Michel Houellebecq haalde dat citaat in 2016 van zolder in zijn dankrede² toen hij een grote Duitse literaire prijs kreeg. Houellebecq is zoals we weten niet het zonnetje in huis, en zijn wereld eindigt ergens halverwege mens en robot. De titel van zijn bekendste boek, *Elementaire deeltjes*, kun je opvatten als Tocqueville-verwijzing, de moderne mens als vereenzaamd atoom, zonder geschiedenis, zonder moraal en zonder verplichtingen. Het is inderdaad een schitterend fragment, over een overheid die voor ons denkt, terwijl de vrijheid ver te zoeken is. Het staat bijna aan het eind van het tweede deel van zijn meesterwerk *Over de democratie in Amerika*, waar Tocqueville nog eens samenbalt waar hij bang voor is.

Ik wil mij inbeelden met welke nieuwe trekken het despotisme zich in de wereld zou kunnen voordoen: ik zie een ontelbare massa eendere en gelijke mensen die voortdurend met zichzelf bezig zijn om zich kleine en platvloerse genoegens te verschaffen waarmee zij hun ziel vullen. Elk van hen afzonderlijk staat als een vreemdeling tegenover het lot van alle anderen; zijn kinderen en zijn vrienden vormen voor hem het hele mensdom; wat de rest van zijn medeburgers betreft: hij staat naast hen, maar ziet hen niet; hij raakt ze aan, maar voelt ze niet; hij bestaat slechts in en voor zichzelf en, zo hij al familie heeft, kan men in ieder geval zeggen dat hij geen vaderland meer heeft.

Boven hen torent een immense en beschermende macht

uit die zich als enige belast met de zorg voor hun genietingen en het toezicht op hun lot. Zij is absoluut, nauwkeurig, regelmatig, vooruitziend en zachtmoedig. Zij zou op vaderlijk gezag lijken als zij, evenals dat gezag, tot taak zou hebben de mensen voor te bereiden op de volwassenheid, maar zij probeert juist niets anders te doen dan hen onherroepelijk in hun kindertijd vast te houden; zij ziet graag dat de burgers genieten, mits zij alleen maar aan genietingen denken. Zij werkt met genoeg aan hun geluk, maar wil er de enige vertegenwoordiger en de enige scheidsrechter van zijn; zij biedt hun veiligheid, kent en regelt hun behoeften, vergemakkelijkt hun genoegens, zorgt voor hun voornaamste zaken, staat aan het hoofd van hun nijverheid, regelt hun erfopvolging, verdeelt hun erfenissen; waarom kan zij hun niet volledig de moeite van het denken en de last van het leven besparen?²⁹

Dit is zeker de samenvatting van Tocquevilles nachtmerrie. Is het ook de kern van zijn werk? Naar mijn idee is hét vraagstuk voor Tocqueville of we in de benauwde wereld die hij in bovenstaand fragment schildert, nog de vrijheid kunnen vinden. Vrijheid betekende voor Tocqueville niet 'gewoon jezelf zijn', zoals ooit een verkiezingslogan van de vvd luidde. Zijn vrijheid leek meer op die van de oude adel, namelijk de vrijheid om je in te zetten voor het gezamenlijk zelfbestuur, en zo te beschikken over de toekomst. Hij schreef zijn hoofdwerk over Amerika maar zijn vraag ging over Frankrijk: waarom leefden de Amerikanen in vrijheid terwijl de Franse Revolutie als resultaat 'de despoet' Napoleon had opgeleverd?

Tocqueville zocht zijn hele leven naar de betekenis van de Franse Revolutie. Voor ons is die revolutie lang geleden en de tijd heeft er het patina van de onschuld aan gegeven.

Voor een edelman als Tocqueville was het een geschiedenis van gisteren, en drukte de revolutie een stempel dat misschien het beste te vergelijken valt met dat van de Duitse bezetting. Wat was die revolutie, waarom is die ons overkomen, en vooral: hoe voorkomen we dat het ooit nog eens gebeurt? Dat waren de vragen van Tocqueville. Want in zijn tijd was revolutie in Frankrijk een verschijnsel dat kwam met de seizoenen.

Tocqueville schreef een klein oeuvre, niet meer dan drie boeken. Het beroemde *Over de democratie in Amerika* (1835 deel 1, 1840 deel 2), de *Herinneringen* (1852, pas in 1893 in gekuiste versie uitgegeven)⁴ en *Het Ancien Régime en de Revolutie* (1856).⁵ Alle drie staan in het teken van de gevreesde revolutie. Boven haalde ik zijn bijna journalistieke verslag van de omwenteling van 1848 al aan. Op zeker moment komt Tocqueville op straat in Parijs een groepje burgers tegen die hij tracht duidelijk te maken dat zij niets te winnen hebben bij een opstand.

*'Jawel, meneer,' zeiden ze, 'maar de regering is door haar eigen schuld in de problemen geraakt, laat ze zich nu ook maar zelf redden...' 'Domoren!' zei ik, 'zien jullie dan niet dat het om jullie zelf gaat en niet om de regering? Als Parijs aan de anarchie wordt overgeleverd en het koninkrijk aan de chaos, denken jullie dan dat alleen de koning daarvan te lijden heeft?'*⁶

Dit fragment vertelt ons alles over zijn angst. De revolutie, aldus Tocqueville, heeft ons weliswaar gelijkheid gebracht, maar geen vrijheid. Anderhalve eeuw na zijn hoofdwerk over Amerika staan we nog altijd voor hetzelfde vraagstuk hoe een uitweg te vinden. In de schitterende inleiding van zijn boek over Amerika, die je kunt lezen als een program-

ma, zet Tocqueville uiteen dat de immer voortschrijdende gelijkheid een doel van de Voorzienigheid is geweest.

Indien u, vanaf de elfde eeuw, onderzoekt wat zich om de vijftig jaar in Frankrijk afspeelt, zal het u niet ontgaan dat zich aan het einde van elk van deze tijdvakken een dubbele revolutie in de toestand van de samenleving heeft voorgedaan. De edelman is op de sociale ladder gezakt, de gewone man gestegen; de een daalt, de ander klimt. Elke halve eeuw brengt hen nader tot elkaar en weldra zullen ze elkaar ontmoeten.⁷

Dat de gelijkheid sinds duizend jaar oprukte, was niet een originele gedachte. Alle liberalen van de negentiende eeuw hielden zich met dit vraagstuk en de consequenties daarvan bezig. In Nederland was het uiteraard de staatsman Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) die zijn eeuw als de eeuw van het staatsburgerschap typeerde, en daaraan vormgaf in zijn Grondwet van 1848. Thorbecke had zeker Tocqueville over Amerika gelezen. Zijn beroemde artikel over het staatsburgerschap van 1844 toont er de sporen van.

Erkenning dezer staatsburgerlijke eigenschap, als regt der individus of bijzondere burgers, een regt, waarvan zich in de hedendaagsche volksvertegenwoordiging slechts één uitwissel openbaart, is de groote vraag en beweegoorzaak van onzen vormdriftigen tijd. Welk is het beginsel dezer nieuwe historische magt? Waar voert zij ons heen? De kennis van den weg, waarop wij zijn, het beleid der vaart zooveel menschelijk inzicht er bij vermag, hangen van het antwoord op deze vragen af.⁸

Thorbecke deed zijn heilzame werk in het gezapige Nederland van de trekschuit. In 1848 gingen er in Den Haag een paar ruiten in en in Amsterdam vielen er enkele slachtoffers. Daarna was de omwenteling een feit en riep koning Willem II de ambassadeurs van de grote landen bijeen om te verklaren dat hij in één nacht van conservatief was veranderd in liberaal. In Frankrijk was de revolutionaire ervaring veel gewelddadiger, en Tocqueville was er alles aan gelegen om te voorkomen dat de drang naar gelijkheid nog eens tot het bloedbad onder een nieuwe Robespierre⁹ of de tirannie onder een nieuwe Napoleon zou leiden.

Nog altijd is de vraag hoe wij moeten omgaan met de indringende roep om gelijkberechtiging. Wij zouden niet langer spreken van de Voorzienigheid, maar de drang naar gelijkheid is sinds de tijd van Tocqueville niet afgenomen. Eerst ging de strijd om het algemeen kiesrecht, daarna het kiesrecht voor vrouwen, vervolgens de dekolonisatie, de gelijkberechtiging van kinderen, seksuele minderheden en gehandicapten. Vandaag de dag wordt er fel gedebatteerd over de gelijkberechtiging van migranten, en vraagt men zich ernstig af hoe het met de rechten van dieren zit.

De liberalen van de negentiende eeuw, Thorbecke inclusief, waren over die geweldige drang naar gelijkheid optimistisch gestemd. De samenleving waarin de burgerij gelijkberechtigd zou zijn, zou een samenleving op een hoger plan zijn. De burger zou worden opgetild. Tocqueville zag dat anders. Een tegenstander van gelijkberechtiging was hij beslist niet, omdat hij daarin een welhaast voorbeschikte kracht zag. Zijn grote intellectuele antagonist was de beroemde conservatieve Britse politicus en denker Edmund Burke (1730-1799), die met zijn *Reflections on the Revolu-*